

Teoria ośrodków zachowania – propozycja zastosowania w badaniach przestrzeni publicznych

Behaviour setting theory – a proposal for use in research on public spaces

Adam Wronkowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych,
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej,
Laboratorium Projektowania Urbanistycznego i Architektonicznego,
ul. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań
adam.wronkowski@amu.edu.pl

Zarys treści: Psychologia środowiskowa jest dyscypliną, która oficjalnie zaistniała w połowie XX wieku. W jej zakresie prowadzone są badania skupiające się na relacji człowiek–środowisko. Jednym z jej nurtów jest psychologia ekologiczna, która zakłada badanie powyższych relacji w naturalnym środowisku życia człowieka. W przypadku mieszkańców miast jest to przestrzeń zurbanizowana. Dlatego też wartym rozważenia jest pomysł bliższego przyjrzenia się wykorzystywanym w psychologii ekologicznej metodom w celu poszerzenia zakresu analiz urbanistycznych o dodatkowe czynniki behawioralne, które mogą zapewnić bardziej kompletny obraz badanej przestrzeni. Celem artykułu jest prezentacja głównych założeń teorii ośrodków zachowania obecnej w psychologii ekologicznej w kontekście możliwości jej wykorzystania w badaniach nad przestrzeniami publicznymi. W pracy przedstawiona została geneza ekologicznego podejścia w psychologii środowiskowej, przykłady dotychczasowego zastosowania teorii ośrodków zachowania oraz wiążące się z nią wątpliwości. Podkreślone

zostały także najbardziej wartościowe aspekty behawioralne, które można z powodzeniem wykorzystać w badaniach przestrzeni publicznych.

Słowa kluczowe: przestrzeń publiczna, psychologia środowiskowa, teoria ośrodków zachowania, urbanistyka

Abstract: Environmental psychology is a discipline that officially appeared in the middle of the 20th century. Research within it focuses on the human-environment relationship. One of its trends is ecological psychology, which studies these relations in the natural environment of human life. In the case of cities residents, this is an urban space. Therefore, it is worth to consider to take a closer look at the methods used in ecological psychology to broaden the scope of urban analyses with additional behavioural factors that can provide a more detailed picture of the studied space. The aim of the article is to present the main assumptions of the theory of behaviour centres present in ecological psychology in the context of the possibility of its use in research on public spaces. The paper presents the genesis of an ecological approach in environmental psychology, examples of the use of the theory of behaviour centres and the doubts associated with it. The most valuable research considering the behavioural aspects that can be successfully used in research on public spaces is also highlighted.

Key words: behaviour setting theory, environmental psychology, public space, urbanism

Wprowadzenie

Przestrzenie publiczne w miastach na całym świecie nieustannie podlegają licznym badaniom, których zadaniem jest zobrazowanie ich obecnego stanu, zalet i wad, oraz potencjału rozwojowego (Stevens 2007). Badania takie wykonywane są m.in. w celu identyfikacji niekorzystnych zjawisk i próby ich zwalczania (Staszewska 2012; Lorens 2016; Ciesiołka 2017). Analizy te cechuje coraz szerszy zakres, gdyż obejmują one coraz więcej czynników mających wpływ na kształtowanie przestrzeni publicznych. Zainteresowanie badaczy różnych dyscyplin naukowych skutkuje badaniami przestrzeni publicznych, m.in. pod kątem przestrzennym, społecznym, kulturowym czy behawioralnym. Można tu wyróżnić geografę, architekturę, socjologię miast i psychologię środowiskową. Mnogość dyscyplin zajmujących się choćby w części przestrzeniami publicznymi powoduje swoiste „nakładanie się” badań prowadzonych niezależnie. Synteza ich wyników mogłaby pozwolić na uzyskanie bardziej kompleksowego obrazu badanej przestrzeni i sformułowaniu dalej idących wniosków. W związku z tożsamym obszarem badań warta rozważenia jest także pewna integracja lub „zapożyczenie”

metod badawczych i podejść z innych dziedzin naukowych uwzględniających różne aspekty badania przestrzeni publicznej. Taka sytuacja mogłaby stanowić ogromną wartość dodaną dla badań geograficznych, w szczególności urbanistyki.

Jedną z dziedzin, której obszar zainteresowania pokrywa się z tematyką podejmowaną przez geografów, a w szczególności urbanistów, jest wspomniana wcześniej psychologia środowiskowa. Liczni badacze reprezentujący tę dziedzinę prowadzą badania, których metodyka oraz wyniki mogą okazać się bardzo cenne i inspirujące dla geografów. Spośród psychologów można wyróżnić przede wszystkim Rogera G. Barkera, który dał początek psychologii ekologicznej (Barker 1968; Bańka 2002; Bell i in. 2004; Popov, Chompalov 2012). Jego ekobehawioralna koncepcja, której zagadnieniem centralnym są tzw. ośrodki zachowania (ang. *behavior settings*) skupiała się na wpływie układów przestrzennych na zachowanie ludzi, podkreślając jednocześnie obustronność tych relacji (Barker 1968, 1978, 1979, 1987, 1990; Wicker 1987). Pod wpływem ekobehawioralnego modelu psychologii Rogera Barkera badania prowadziło wielu badaczy analizujących takie zjawiska, jak przestymulowanie i niedostymulowanie jednostki w środowisku (Parr 1966; Wohlwill 1966, 1974), obsada ośrodków zachowania (Barker 1960; Barker, Gump 1964; Wicker i in. 1972; Wohlwill 1974; Wicker, Kirmeyer 1976), oraz perspektywy poziomu pobudzenia i ich oddziaływanie na wykonanie różnorodnych czynności (Berlyne 1960, 1974; Evans 1978; Kerr, Tacon 1999). Wymienione powyżej przykłady badań w zakresie psychologii środowiskowej oraz ekologicznej można, w opinii autora, z powodzeniem odnosić do przestrzeni publicznych w miastach.

Celem pracy jest przedstawienie teorii ośrodków zachowania stworzonej przez Rogera Barkera w kontekście jej wykorzystania jako uzupełnienia badań urbanistycznych oraz przybliżenie założeń psychologii środowiskowej i ekologicznej. Praca składa się z 3 części. W pierwszej przedstawiona zostanie definicja psychologii środowiskowej oraz krótki zarys historii badań w zakresie tej dziedziny – w Polsce i na świecie. W drugiej części omówiona zostanie teoria ośrodków zachowania. Przedstawione zostaną autor modelu, definicja układu zachowania, najważniejsze elementy teorii, prowadzone na jej podstawie badania oraz krytyka i wątpliwości, z którą się spotkała. Całość pracy zostanie podsumowana w trzeciej części artykułu.

Psychologia środowiskowa a badania geograficzne

Psychologia środowiskowa jako odrębna dyscyplina powstała w latach 50. XX wieku w USA, w wyniku wzmożonego zainteresowania najważniejszych ośrodków naukowych w Ameryce Północnej tematyką analizy zachowania ludzi w różnych środowiskach (Bańka 2002; Pol 2006). Badania opisujące wpływ zewnętrznych czynników środowiskowych na zachowanie ludzi prowadzone były jednak dużo wcześniej (Hellpach 1911; Watson 1913). Już w 1911 roku Willy Hellpach opisywał wpływ słońca oraz księżyca na aktywność ludzi, a niemal 30 lat później prowadził on badania nad takimi zjawiskami w przestrzeni miast jak zatłoczenie, nadmierna stymulacja czy pośpiech. Niektóre z tych problemów podjęli badacze w pełni identyfikujący się z psychologią środowiskową już jako oddzielną dyscypliną naukową (Parr 1966; Wohlwill 1966, 1974).

W Polsce badania dotyczące człowieka i środowiska (ang. *People-Environment studies, P-E*) rozpoczęły się po I wojnie światowej, wraz z pojawieniem się nowych instytucji państwowych oraz społecznych, które aktywnie działały w obszarach stawiających w centrum zainteresowań człowieka i środowisko. Także odżywające ośrodki naukowe podejmujące nowe kierunki teoretyczne zajęły się tematyką roli środowiska w rozwoju i funkcjonowaniu człowieka (Bańka 2003). Obecność psychologii środowiskowej w Polsce nie była tak wyraźnie zaznaczona jak w USA czy Europie Zachodniej (Bańka 2002; Lewicka 2004). Badaczami o największym wkładzie w rozwój koncepcji byli kolejno Florian Znaniński (1931, 1936), Małgorzata Dobrowolska (1948), a w latach 80. i 90. XX wieku – Andrzej Elias (1993), Augustyn Bańka (1983, 1984, 1985, 1997) oraz Tadeusz Tomaszewski (1967, 1976). Badania prowadzone nad wzajemną relacją człowieka oraz środowiska na całym świecie były i są podejmowane przez osoby związane z innymi dyscyplinami naukowymi, takimi jak geografia (w tym m.in. geografia społeczna oraz geografia miast), architektura, ekonomia czy ekologia. Doprowadziło to do sytuacji, w której problematyka relacji człowiek–środowisko ma obecnie zdecydowanie interdyscyplinarny charakter, podejmowany przez przedstawicieli wielu dziedzin nauki.

Najbardziej kompleksową definicję psychologii środowiskowej przedstawił A. Bańka, który stwierdza, iż jest to *obszar badań nad współzależnością między człowiekiem i wszystkimi możliwymi formami środowiska fizycznego, jednak ze*

szczególnym uwzględnieniem tych ich aspektów, które są wyspecjalizowanym wytworem kultury (2002, s. 19). Psychologia środowiskowa skupia się na badaniu czynników fizyczno-przestrzennych środowiska oraz społeczno-kulturowych z uwzględnieniem i wyraźnym zaznaczeniem oddziaływań i zależności między tymi dwiema kategoriami badanych aspektów środowiska (Bańka 2002). Tak sformułowana definicja oddaje istotę badań w zakresie psychologii środowiskowej, celnie wskazując na najbardziej interesujący obszar badań, jakim jest środowisko tworzone przez ludzi. Bardzo dobrze łączy się także z definicjami proponowanymi przez wiele podręczników psychologii środowiskowej (Bechtel, Churchman 2002; Valentin, Gamez 2010; Steg i in. 2013).

Podstawą badań w psychologii środowiskowej jest stwierdzenie, iż człowiek zawsze realizuje swoje aktywności w określonym środowisku. Może to być dom, miejsce pracy, centrum handlowe, a także las lub góry, jak również przestrzeń publiczna, która stanowi scenę realizacji wielu aktywności. Środowisko wytworzone przez człowieka charakteryzuje się znacznie większą zmiennością i dynamiką oraz kreuje więcej problemów o charakterze społecznym niż jego naturalny odpowiednik. Stąd też badania w zakresie psychologii środowiskowej koncentrują się w przeważającej części nad przestrzeniami projektowanymi przez ludzi. Współczesne badania prowadzone w ramach psychologii środowiskowej świadomie koncentrują się na rozwiązywaniu różnorodnych problemów obecnych w miastach, a powstających w ścisłym związku z jakością środowiska urbanistycznego (Bańka 2002). Warto zaznaczyć, iż środowisko naturalne życia człowieka rozumiane jest w omawianej dyscyplinie jako przestrzeń jego codziennych, rutynowych aktywności. Stąd też powyższego terminu z powodzeniem używa się, aby określić np. miasto, jako naturalne środowisko życia jego mieszkańców.

Psychologia środowiskowa w odniesieniu do przestrzeni zurbanizowanej zajmuje się więc przede wszystkim środowiskiem jako wyznacznikiem zachowań i aktywności użytkowników przestrzeni publicznych (Bell i in. 2004). W związku z tym badania prowadzone w ramach tej dyscypliny nieznacznie różnią się od badań realizowanych przez inne nurty psychologii. Różnica dotyczy przede wszystkim przyjmowanej perspektywy badawczej, a także rodzajów analizowanych problemów i sytuacji (Bell i in. 2004). W badaniach środowiskowych duży nacisk kładzie się na naturalne środowisko funkcjonowania człowieka. W przypadku mieszkańców

miast jest to przestrzeń zurbanizowana, której nieodłączną częścią są przestrzenie publiczne. Badania prowadzone w warunkach laboratoryjnych nie dają takich efektów, jak te przeprowadzone w przestrzeni jednostek miejskich.

Stosowane w psychologii środowiskowej metody badawcze można podzielić na trzy główne kategorie: eksperymentalne, korelacyjne i opisowe (Bell i in. 2004). Pierwsza z nich jest najmniej elastyczną metodą, gdyż wymaga ona dość ścisłego kontrolowania przebiegu badania, powodując wrażenie sztuczności i obniżając trafność zewnętrzną takiego badania (Apanowicz 2002; Bell i in. 2004). Druga kategoria charakteryzuje się zdecydowanie mniejszą kontrolą ze strony badacza. Mimo zdecydowanie niższej skuteczności w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie „dlaczego?” metoda ta uważana jest przez psychologów środowiskowych za wartościową ze względu na mniejszą manipulację zmiennych, na które badacz nie ma lub nie może mieć wpływu (Apanowicz 2002; Bell i in. 2004). Kategoria trzecia opiera się na dokonywaniu trafnych i rzetelnych opisów rzeczywistości. Są to badania potrzebne do określenia zachowań występujących w określonych sytuacjach (Elliott, Timulak 2005). Wszystkie metody wzajemnie się uzupełniają. Jak piszą Bell i in. (2004, s. 32): *Badania eksperymentalne dostarczają informacji przyczynowej, badania korelacyjne mówią nam, czy istnieje zależność między zmiennymi, a badania opisowe dostarczają opisów cech lub zachowań.*

W ramach badań psychologii środowiskowej, m.in. za pomocą wyżej wymienionych metod można na dwa różne sposoby odnieść się do relacji człowiek–środowisko. Po pierwsze, człowieka można traktować jako element środowiska, który nań oddziałuje, m.in. w sferze poznawczej oraz zachowania się. Po drugie, można go rozpatrywać jako aktywny podmiot zmian w środowisku (Bańka 2002). Ważny jest tu także stopień szczegółowości wykonywanego badania, które może być prowadzone na poziomie jednostki lub większych grup społecznych (Bańka 2002). W pierwszym przypadku dotyczy ono wewnętrznego doświadczenia jednostki, które nawiązuje do jej percepcji, emocji, odczuć czy motywacji i podlega pewnemu „zakrzywieniu”. Owe zakrzywienie istnieje ze względu na posiadanie przez jednostkę określonych doświadczeń, wiedzy i stosunku do danej przestrzeni. Druga sytuacja dotyczy badań kontekstu społecznego oraz wzorów zachowań przyjętych dla danej przestrzeni realizowanych przez większą grupę użytkowników ją ludzi. Na podstawie badań możliwe jest określenie pewnego rodzaju schematu

zachowań obowiązującego w konkretnych przestrzeniach, które przestrzegane są przez jej użytkowników, i które wpływają w znacznym stopniu na realizowane aktywności (Bańka 2002).

Charakterystyka sylwetki Rogera G. Barkera

Roger G. Barker był amerykańskim psychologiem, twórcą i głównym przedstawicielem ekologicznego nurtu psychologii środowiskowej – psychologii ekologicznej (Wicker 1991). Podejście to charakteryzuje się założeniem występowania wzajemnego związku między środowiskiem a zachowaniem oraz podkreśla ich dwukierunkowe relacje. Stoi ono w opozycji do podstaw psychologii środowiskowej, która skupia się w przeważającej większości jedynie na badaniu wpływu otoczenia na człowieka (Bell i in 2004). Na decyzję o poprowadzeniu własnych badań w nieco inny sposób niż zostało to powszechnie przyjęte w psychologii środowiskowej niewątpliwie wpływ miał nauczyciel Barkera – Kurt Lewin (Bańka 2002). Był to także wynik pewnych obserwacji, które uświadomiły Rogerowi Barkerowi, że badania nad funkcjonowaniem człowieka w przestrzeni prowadzone z dala od naturalnego środowiska jego życia nie dają rzetelnych wyników. Postanowił więc fundamenty psychologii ekologicznej oprzeć na założeniach antypozytywistycznych oraz antyempirystycznych (Winett 1987). Pozwoliło to mu na prowadzenie badań, nie rezygnując z obiektywnej obserwacji zapewniającej odpowiedni poziom ich naukowości, negując jednocześnie narzędzia eksperymentalne jako główne źródła zniekształceń w badaniach psychologicznych (Kaminsky 1989).

Zamysł wykorzystania nieinwazyjnych metod badawczych odzwierciedlających w największym stopniu naturalne środowisko życia człowieka doprowadziło Barkera do założenia, iż wszelkie sytuacje występują w obserwowanej rzeczywistości w porządku naturalnym, a badacz musi je odkryć oraz opisać takimi, jakie są. Na tej podstawie amerykański uczony stworzył teorię ośrodków zachowania (ang. *behavior setting theory*). Od momentu zwrócenia uwagi na powyższą teorię podjęto kilka prób przetłumaczenia jej nazwy na język polski. W przeważającej większości *behavior setting theory* tłumaczone jest jako „teoria ośrodków aktywności” lub „teoria ośrodków (układów) zachowania”. Można także spotkać określenie „teoria ośrodków działalności”, lecz wydaje się ono najmniej trafne. Nawiązując

do głównych założeń autora, bardziej właściwy wydaje się stosowanie terminu „układ zachowania (ośrodek zachowania)”, niż „ośrodek aktywności”, ponieważ tak przedstawiona nazwa pozwala w najefektywniejszy sposób zidentyfikować zjawiska stanowiące główny przedmiot zainteresowania teorii. Z tego względu w niniejszym artykule stosowane będzie pojęcie układu bądź ośrodka zachowania. Głównym obszarem zainteresowania modelu Rogera Barkera jest wpływ ośrodków zachowania na zachowanie użytkowników je grup ludzi (Bell i in. 2004). Stanowił on podstawę badań prowadzonych przez Barkera, a także innych psychologów ekologicznych (Bańka 2002).

Teoria ośrodków zachowania – podstawowe założenia i elementy

Ogólnie rzecz ujmując, ośrodek aktywności jest wyodrębnionym w czasie i w przestrzeni kompleksem zdarzeń (Bańka 2002). Układ zachowania nie jest dokładnie zdefiniowany, ponieważ traktowany jest jak rzecz sama w sobie – jest czymś realnym, posiadającym strukturę fizyczną zmienną w czasie (Wicker 1987). Barker podkreślał znaczenie ośrodka zachowania, który nie jest ani środowiskiem, ani zachowaniem, a jednym i drugim jednocześnie (Bańka 2002). Sklepy, puby, restauracje czy szkoły stają się jednostkami zachowań dopiero wtedy, gdy tracą formalne znaczenie geograficzne i przestają być jedynie punktami w strukturze miasta lub na mapie. Zyskują wówczas wymiar naturalnego układu zachowania (Barker 1968). Podobnie potraktować można przestrzeń publiczną, których struktura przestrzenna nie przesądza o tym, iż są to ośrodki zachowania. Dopiero w połączeniu ze zjawiskami behawioralnymi można mówić o pewnym układzie wzajemnie wpływających na siebie relacji kształtujących charakter danej przestrzeni. Wpływa on na występowanie tzw. stałych wzorców zachowania (ang. *standing patterns of behavior*). Są to komponenty społeczne ośrodków zachowania pozostające w obustronnych relacjach z fizycznym otoczeniem (Eklund, Scott 1985; Bell i in. 2004). Reprezentują one wzorce zachowania charakterystyczne dla większej grupy użytkowników i traktowane są jako charakterystyczne cechy układów zachowania.

Ośrodki zachowania jako jednostki ekologiczne w koncepcji Barkera mają trzy cechy główne: (1) są jednostkami samogenerującymi się, co oznacza, że przebieg

ich granic kształtuje się naturalnie i jest on niezależny od ingerencji badacza, (2) mają swoje miejsce w czasie i w przestrzeni oraz (3) między poszczególnymi jednostkami istnieją wyraźne granice, które wyodrębniają ich homogeniczny charakter z kontekstu występowania (Barker 1968).

Pierwszym, a zarazem najobszerniejszym opracowaniem badań wykorzystujących teorię ośrodków zachowania była książka pt. *Midwest and its children* (Barker, Wright 1955). Jest to publikacja opisująca wyniki badań prowadzonych przez doświadczonych obserwatorów nad codziennymi zachowaniami dzieci w amerykańskim mieście Midwest. Metody Barkera i Wrighta dotyczą starannie wybranych przestrzeni, przeanalizowanych pod kątem występowania układów zachowania (Barker, Wright 1955). Badacze określili zbiór cech, które powinien posiadać obszar poszukiwań ośrodków zachowania:

- społeczność powinna być na tyle mała, aby wszyscy mieszkańcy mogli być uwzględnieni w badaniach a zarazem wystarczająco duża, aby ważne podgrupy ludności miały stabilność. Określenie „stabilność” odnosi się do utrzymania charakterystycznych cech dla poszczególnych grup społecznych;
- powinien być geograficznie i społecznie oddzielony, lecz nie odizolowany, co oznacza jego wyodrębnienie przy jednoczesnym zachowaniu relacji z otoczeniem;
- powinna występować na nim społeczność wystarczająco kompletna i wystarczająco ważna. Poszukiwane są więc obszary z dużą różnorodnością użytkowników oraz funkcji, tak aby wiele funkcji współczesnego życia było spełnianych przez jego mieszkańców w granicach takiego obszaru;
- powinien mieć wspólnotową jedność, a jednocześnie zróżnicowanie społeczne i różnorodność instytucji;
- obszar powinien mieć stosunkowo stabilną populację, gospodarkę i kulturę;
- nie powinny na nim występować żadne specjalne warunki, które czynią wspólnotę nietypową;
- powinien być dostępny;
- obywatele powinni być zainteresowani prowadzeniem badań pośród nich przez badaczy.

Aby wyodrębnić ośrodki zachowania z wybranego obszaru, Barker i Wright wskazali na 5 głównych kroków, które należy wykonać. Po pierwsze, należy

zidentyfikować potencjalne układy zachowania. Po drugie, przeprowadzić ich wstępną analizę. Po trzecie, wykluczyć te obszary, które po dokładniejszym sprawdzeniu nie spełniają kryteriów układu zachowania. Po czwarte, stworzyć spis ośrodków zachowania. Po piąte, wykonać szczegółowy opis wybranych jednostek (Barker, Wright 1955). Aby wyodrębnić ośrodki zachowania z kontekstu, w którym występują, amerykańscy badacze wskazali na ich następujące właściwości:

- możliwe do obserwacji (ang. *visibility*),
- charakter zjawiskotwórczy (ang. *phenomenal character*),
- dynamika wewnętrzna (ang. *internal dynamics*),
- kompleksowość (ang. *comprehensiveness*),
- różnorodność atrybutów (ang. *variety of attributes*),
- dynamika zewnętrzna (ang. *external dynamics*),
- możliwość konceptualizacji teoretycznej (ang. *theoretical position*).

Na ich podstawie wybierane są tylko te obszary, które w kontekście teorii Barkera są ośrodkami zachowań. Najbardziej obszerną częścią badań był etap piąty, którego istotnym elementem było określenie tzw. stref penetracji układu zachowania (ang. *zones of penetration into behavior setting*). Określają one poziom znajomości danego układu, odpowiedzialności i zaangażowania, a także uczestnictwa w oferowanych przez układ możliwościach aktywności. Wyróżnionych zostało sześć poziomów strefy penetracji, które można wyobrazić sobie jako koncentrycznie układające się okręgi. Najbardziej peryferyjnymi są widzowie (ang. *onlooker*). Są to osoby znajdujące się wewnątrz ośrodka zachowania, ale niebiorące czynnego udziału w stałym modelu zachowania. Strefę drugą tworzą zaproszeni goście (ang. *invited guests*), zwani także „publicznością” (ang. *audience*). Mają oni większy niż widzowie udział w stałym modelu zachowania, lecz także nie są dla niego zbyt istotni. Kolejną strefę tworzą klienci (ang. *customers*) lub członkowie (ang. *members*). Jest to to grupa charakteryzująca się dużym potencjalnym wpływem na stały wzorzec zachowania, lecz rzadko wykorzystująca swoją siłę. Wyżej w hierarchii znajdują się aktywni funkcjonariusze (ang. *active functionary*) biorący udział w zachowaniach obecnych w ośrodku zachowania, lecz nie przewodzący im. Dwie najwyższe sfery dotyczą lidera (ang. *single leader*), który charakteryzuje się największym wpływem na stały wzorzec zachowania, oraz współliderów (ang. *joint leaders*) znajdujących się w hierarchii nieco niżej

(Barker, Wright 1955). Każda z wyżej wymienionych stref charakteryzuje się inną intensywnością oddziaływania na zachowania obecne w ośrodku zachowania. Im bardziej peryferyjnie jest położona, tym mniejszy ma wpływ. Razem tworzą specyficzny charakter przestrzeni, który wpływa na zachowania użytkowników.

Oprócz ustalenia ogólnej charakterystyki obszaru poszukiwań ośrodków zachowania, zasad ich identyfikacji, wyodrębniania z kontekstu i opisu oraz stworzenia modelu stref penetracji, Barker i Wright w swojej pracy przedstawili wiele interesujących metod mogących znaleźć swoje zastosowanie w analizach przestrzeni. Poruszyli m.in. zagadnienie pojemności ośrodka zachowania (ang. *capacity of behavior setting*), która w późniejszych pracach rozszerzona została o pojęcia minimalnej obsady, aplikantów (osób spełniających warunki do podjęcia aktywności w danej przestrzeni), wykonawców (osób mających duży wpływ na zachowania występujące w ośrodku) czy nie-wykonawców (jednostek, których aktywność niejako uwarunkowana jest od działań wykonawców). Całość odnosi się do osób użytkujących (lub mających taki zamiar) dany ośrodek zachowania – ich minimalnej, optymalnej oraz maksymalnej liczby, łącząc się z przedstawionym wyżej modelem stref penetracji. Doprowadziło to do możliwości klasyfikacji ośrodków zachowania według 5 stopni obsady: (1) niedostatecznej, (2) ubogiej, (3) adekwatnej, (4) bogatej, (5) nadmiernej (Barker, Wright 1955). Ponadto stworzony został także ogólny indeks bogactwa (ang. *General Richness Index – GRI*) uwzględniający penetrację układu, wzory działań oraz mechanizmy zachowania (Barker, Wright 1955). Bardzo ciekawą kwestią podniesioną w publikacji przez autorów są epizody behawioralne (ang. *behavior episodes*). Przedstawione są jako naturalne jednostki złożonego zachowania organizowane przez ośrodki zachowania. Pozwalają one na scharakteryzowanie konkretnych sekwencji czasowych w danym układzie pod względem występujących w nim zachowań z uwzględnieniem wielu zmiennych.

Powyższe elementy teorii ośrodków zachowania stanowią jedynie część wszystkich proponowanych przez autorów zagadnień. Wiele z nich znalazło swoje zastosowanie w późniejszych badaniach licznych uczonych wykorzystujących je na różne sposoby, co potwierdza zarówno walor teoretyczny opracowanego modelu i jego aplikacyjność.

Badania wykorzystujące teorię ośrodków zachowania

Oprócz działań prowadzonych przez Rogera Barkera teoria ośrodków zachowania była także podstawą wielu innych badań. Wśród nich można wyróżnić analizę zależności między wielkością kościoła (wyrażaną w liczbie wiernych) a skalą wsparcia społecznego (Wicker 1979). Badanie skupiało się na analizie zjawisk zachodzących w przestrzeni 320 kościołów metodystów, a jego wyniki przedstawiają poziom zaangażowania i zadowolenia wiernych uczęszczających do kościołów różnej wielkości. Innym przykładem jest analiza technik organizatorskich przeciwdziałających monotonii w zakładach pracy (Bechtel 1977; Curran, Stanworth 1978). Analizie poddane zostały miejsca pracy w kontekście nakładanych na pracowników obowiązków, przydzielanych dodatkowych zadań oraz zwiększania odpowiedzialności zgodnie z kompetencjami. W podobnym zakresie prowadzone były także badania dotyczące struktury przestrzennej miejsc pracy i jej wpływu na zachowania pracowników (Rashid i in. 2009).

Podobne badania przeprowadzono w odniesieniu do czasu wykorzystywania sal lekcyjnych przez uczniów w różnych kulturach (Scott 1989). Badane były także zachowania podczas zabawy dzieci z miast różnej wielkości (Gump i in. 1963; Wright 1971), skupiające się na zrozumieniu reguł życia zbiorowego. Wright przeprowadził doświadczenie w pustym pomieszczeniu, które dzieci miały zagospodarować za pomocą klocków, a wnioski przełożone zostały na przestrzeń miejską. Gump i inni badali z kolei zachowanie dzieci w różnych tzw. *milleu*, czyli przestrzeniach stworzonych przez człowieka, a połączonych z naturalnie występującymi zjawiskami środowiskowymi i psychicznymi. W odniesieniu do przestrzeni szkolnej prowadzone były także badania porównujące zachowania w małych i dużych szkołach (Barker, Gump 1964). Ciekawym przykładem zastosowania teorii ośrodków zachowania były działania Departamentu Mieszkalnictwa (ang. *Housing Department*) i Departamentu Urbanistyki (ang. *Urban Department*) w Stanach Zjednoczonych z 1970 roku. Współpraca z Fundacją Badań Środowiskowych i Rozwoju (ang. *Environmental Research and Development Foundation – ERDF*) zaowocowała udoskonaleniem dużego projektu osiedla mieszkalnego na ponad 1700 osób zgodnie ze wskazaniem wynikającymi z analizy behawioralnej obecnej w teorii ośrodków zachowania (Bechtel 1982). Wykonane badania poskutkowały

odkryciem nowych prawidłowości w psychologii ekologicznej (Dumouchel 1971; Bechtel 1977). Podobne przykłady, lecz przeprowadzone na nieco mniejszą niż w USA skalę, można znaleźć w projektach budownictwa osiedli mieszkaniowych w Iranie (Tadger i in. 1975) i Arabii Saudyjskiej (Bechtel 1982). W 2014 roku przeprowadzono także badania w ramach pracy magisterskiej skupiające się na analizie behawioralnej dwóch przestrzeni w bibliotece Kansas State University. Polegały one na szczegółowej analizie zachowań użytkowników oraz czasu ich trwania, a następnie odniesieniu ich do struktury fizycznej badanych przestrzeni (Manadhar 2014).

Badania prowadzone z wykorzystaniem teorii ośrodków zachowania są bardzo różnicowane i wykorzystywane w różnych celach. Powyższe przykłady pokazują, iż omawiana teoria znalazła swoje zastosowanie również w praktyce i okazała się niezwykle pomocna przy projektowaniu kompleksów zabudowy mieszkaniowej, zwłaszcza w drugiej połowie XX wieku. Oprócz wymienionych powyżej działań przeprowadzono także wiele badań w większości skupiających się na przestrzeni architektonicznej. W tym przypadku mała skala, w której poruszają się badacze, znacznie ułatwia przeprowadzenie skutecznej obserwacji i powoduje, że wyniki są bardziej dokładne. Możliwe jest także określenie większej liczby szczegółowych parametrów składających się na końcowe wyniki badania. Im większy obszar analizy, tym trudniejsze i dłuższe są badania.

Propozycja zastosowania w badaniach przestrzeni publicznych

Niezwykle ciekawa wydaje się perspektywa badań przestrzeni publicznych jako ośrodków zachowania. Skupiają one bowiem dużą część działań i zachowań człowieka. Wiele elementów przedstawionych w teorii Barkera można z powodzeniem zastosować w skali ogólnodostępnych przestrzeni miejskich. Przede wszystkim należy podkreślić, iż przestrzenie publiczne posiadają wszystkie cechy, którymi według autora tej teorii powinny cechować się ośrodki zachowania.

Skupiając się na poszczególnych elementach teorii, można zauważyć, iż koncepcję stref penetracji z powodzeniem można odnieść do użytkowników przestrzeni publicznych w zależności od rodzaju wykonywanych aktywności i ich

zaangażowania, a także wpływu na sytuację w danej przestrzeni. Zwykli przechodnie odpowiadają w hierarchii widzom, klientami można nazwać osoby realizujące swoje aktywności w danej przestrzeni, a liderzy to np. właściciele straganów czy sklepów. Dzięki strefom penetracji możliwe jest określenie roli, jaką poszczególne użytkownicy odgrywają w konkretnej przestrzeni publicznej, a także relacji pomiędzy poszczególnymi grupami użytkowników.

Obsadę układu zachowania można odnieść zarówno do liczby użytkowników (podobnie jak zaproponowali to Barker i Wright), jak i funkcji przestrzeni publicznej. W obu przypadkach, dysponując odpowiednimi danymi zebranymi dzięki wywiadam kwestionariuszowym w danej przestrzeni, można wskazać informacje na temat minimalnej obsady (najmniejszej możliwej liczby użytkowników bądź funkcji, która zapewni prawidłowe funkcjonowanie ośrodka), pojemności (maksymalnej możliwej liczby użytkowników/funkcji w ośrodku bez powodowania niekorzystnych zjawisk związanych z przestymulowaniem) czy optymalnego zakresu sprzyjającego najbardziej komfortowemu użytkownikowi przestrzeni. Badania przestrzeni publicznej jako ośrodka zachowania umożliwiają także jej klasyfikację ze względu na stopień obsady (niedostateczna, uboga, adekwatna, bogata oraz nadmierna), co może pomóc we wskazaniu obszarów problemowych ze względu na zbyt małe lub zbyt duże natężenie funkcji lub użytkowników. Podobną funkcję może pełnić ogólny indeks bogactwa przedstawiony wcześniej.

Epizody behawioralne mogą natomiast ukazać charakterystyczne dla danej przestrzeni odcinki czasowe wzmożonej lub obniżonej aktywności zachowań użytkowników zlokalizowanych w konkretnych obszarach przestrzeni publicznych, w zależności od zagospodarowania. Może okazać się to szczególnie atrakcyjnym materiałem do analiz dla projektantów przestrzeni publicznych.

Przedstawione powyżej metody wynikające z teorii ośrodków zachowania mogą okazać się niezwykle cennym uzupełnieniem analiz urbanistycznych skupiających się na rodzajach funkcji i użytkowników przestrzeni publicznych. Trzy wzajemnie oddziałujące ze sobą i wynikające z siebie składniki: użytkownicy, funkcje i zachowania powinny stanowić obiekt szczególnego zainteresowania w każdych badaniach dotyczących przestrzeni publicznych.

Wątpliwości

Ze względu na odejście od tradycyjnego podejścia psychologicznego model stworzony przez Rogera Barkera został poddany krytyce ze strony psychologów. Efektem było odrzucenie wniosku Barkera o utworzenie zupełnie nowej dyscypliny, zwanej psychoekologią, z powodu jej nienaukowego charakteru z punktu widzenia dotychczasowych metod wykorzystywanych w psychologii. Wątpliwości dotyczyły zbyt szerokiego pojęcia „środowisko”, które w ramach prac na modelu ośrodków zachowania zmusza badacza do wyboru określonej drogi w zależności od zdefiniowania tego pojęcia. Jak podaje Bańka (2002 s. 90), kolejne wątpliwości dotyczyły sytuacji, w których *skrajne i doktrynalne sformułowanie przedmiotu badań nieuchronnie prowadzi do kontrpropozycji, które nawzajem łączą się i przenikają tak, iż coraz trudniej jest określić wyraźną granicę między nimi*. Trzeci rodzaj wątpliwości opierał się o nieustannie powiększający się zbiór składników rzeczywistości o coraz większej różnorodności, które nawiązują do pojęcia „środowisko”. Prowadzi to ponownie do przekraczania granic, które wytyczone zostały w tradycyjnym psychologicznym podejściu, zmniejszając w oczach psychologów rzetelność prowadzonych badań (Bańka 2002).

Sam autor zdawał sobie sprawę z problemów metodologicznych, z którymi mogą spotkać się inni badacze wykorzystujący jego teorię układów zachowania oraz osoby analizujące jego model pod kątem wykorzystywanych narzędzi i całego procesu postępowania badawczego. We wspomnianej już książce *Midwest and its children* pierwszy rozdział został poświęcony w całości problemom, z którymi można spotkać się w psychologii ekologicznej, oraz poszczególnym elementom teorii ośrodków zachowania mogącym sprawić trudności (Barker, Wright 1955). W książce o bardziej ogólnym charakterze pt. *Ecological psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behaviour* (Barker 1968) wydanej trzynastcie lat później badacz także zwraca uwagę już na samym początku na problemy, z którymi przychodzi spotykać się wszystkim osobom podejmującym tematykę psychologii ekologicznej. Precyzyjne próby wyjaśniania aspektów składających się na badania wykorzystujące teorię układów zachowania podejmowane były przez Barkera oraz innych badaczy wiele razy (por. Barker 1963, 1965; Gump i in. 1963; Wicker 1979, 1987; Bechtel 1977, 1982). Mimo wszystko model ten, wraz

z całą psychologią ekologiczną, traktowany jest przez klasycznych psychologów z dużą ostrożnością, co być może wpłynęło na brak rozpowszechnienia się teorii w zakresie, w jakim oczekiwał tego autor.

Podsumowanie

Teoria ośrodków zachowania Rogera Barkera, należąca do promowanego przez niego nurtu psychologii ekologicznej, pozwoliła na inne spojrzenie na analizę różnego rodzaju przestrzeni wykorzystywanych przez ludzi. Autor tej teorii zaproponował odmienny sposób badania wpływu środowiska na jego użytkowników, zdecydowanie zrywający z dotychczasową praktyką badań laboratoryjnych, które nie oddawały w pełni relacji środowisko–człowiek. Mimo iż pomysł ten nie zdołał przekonać większości uczonych reprezentujących dość konserwatywne podejście do struktury badań psychologicznych, w żadnym wypadku nie można uznać teorii ośrodków zachowania za mało użyteczną. Jej autor, konsekwentnie podkreślając swoje przekonanie co do badań obserwacyjnych w naturalnym środowisku życia człowieka, zaprezentował wiele bardzo przydatnych badań odnoszących się do wzajemnej relacji przestrzeni i zachowania. Zachował jednocześnie świadomość złożoności badań i ich skomplikowanego, czasem wręcz bardzo problematycznego charakteru.

Badania te, oprócz wartości teoretycznych przysłużyły się także praktycznym realizacjom projektów mieszkaniowych. Okazało się, iż połączenie założeń obecnych w różnych dziedzinach nauki, takich jak psychologia i urbanistyka, może nieść za sobą wiele korzyści, których beneficjentami są użytkownicy projektowanych przestrzeni. Częściowo tożsame obszary zainteresowania obu dyscyplin powodują, iż zarówno urbaniści podejmują próby nawiązania do teorii psychologicznych, jak i psycholodzy coraz częściej wkraczają na grunt przestrzenny, którym zajmuje się urbanistyka. Wykorzystanie teorii ośrodków zachowania Barkera w badaniach wpływu przestrzeni publicznych lub (w bardziej ogólnym ujęciu) struktury miejskiej na aktywność użytkowników, przejawiającą się ich konkretnymi zachowaniami, może prowadzić do o wiele szerszego zobrazowania istniejących właściwości i relacji w przestrzeni. Skutkuje to także wysnuwaniem trafniejszych wniosków i realizowaniem skuteczniejszych działań, np. w zakresie ożywiania części miasta,

ze względu na występowanie tam niekorzystnych zjawisk behawioralnych bądź zbyt małej liczby miejsc ogniskujących aktywności użytkowników. Wykorzystanie założeń teorii ośrodków zachowania zmodyfikowanych w taki sposób, aby jak najefektywniej czerpały z niej metody analizy przestrzeni publicznych, wydaje się dobrą drogą prowadzącą do celu, jakim jest tworzenie przestrzeni sprzyjających potrzebom użytkowników i generujących różnego rodzaju aktywności. Wymiana doświadczeń między badaczami w celu stworzenia jak najpełniejszego obrazu relacji człowieka z przestrzenią jest wręcz bezcenna. Należy jednak pamiętać o wystrzeganiu się zbytnej unifikacji teorii z różnych dziedzin. Brak wyraźnego rozgraniczenia między zakresem różnych badań może prowadzić do niepotrzebnych konfliktów i powielania prowadzonych obserwacji.

Niemniej badania uczulające na zróżnicowanie potrzeb, zachowań i aktywności zarówno poszczególnych jednostek, jak i grup osób powinny być rozwijane, na co już w połowie lat 90. XX wieku uwagę zwracał Daniel Stokols (1995). Poszukiwanie pomocnych teorii i ich odpowiednie stosowanie w badaniach urbanistycznych jest krokiem w dobrą stronę, który może przysłużyć się zarówno całym społecznościom, jak i poszczególnym grupom użytkowników. Wszystko to dzięki coraz obszerniejszej wiedzy na temat relacji zachodzących w przestrzeniach publicznych pozwalającej na ich lepsze kształtowanie.

Literatura

- Apanowicz J., 2002, *Metodologia ogólna*, Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu, Gdynia.
- Bańka A., 1983, *Behawioralne podstawy projektowania architektonicznego*, Wydawnictwa Politechniki Poznańskiej, Poznań.
- Bańka A., 1984, *Federation of small towns – Poland (Fiederacja małych miast – Polska)*, Architecture and Design – The International Review of Architecture, 2, 34–38.
- Bańka A., 1985, *Psychologiczna struktura projektowa środowiska: studium przestrzeni architektonicznej*, Wydawnictwo Naukowe Politechniki Poznańskiej, Poznań.
- Bańka A., 1997, *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*, Gemini, Poznań.

- Bańka A., 2002, *Spoleczna psychologia srodowiskowa*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Bańka A., 2003, *Historia badan dotyczacych czlowieka i srodowiska w Polsce*, Zachowanie, Srodowisko, Architektura, 2, 57–81.
- Barker R.G., 1960, *Ecology and motivation* [in:] Jones M. R. (ed.), *Nebraska Symposium on Motivation*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1–49.
- Barker, R., 1963, *The Stream of Behavior as an Empirical Problem* [in] R. G. Barker (ed.), *The stream of behavior: Explorations of its structure&content*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1–22.
- Barker R.G., 1965, *Explorations in ecological psychology*, *American Psychologist*, 20(1), 1–14.
- Barker R.G., 1968, *Ecological psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behaviour*, Stanford University Press, Stanford.
- Barker R.G., 1978, *Behavior settings: human habitats and behavior machines* [in:] Barker R., *Habitats, Environments and human Behavior*, Jossey-Bass, San Francisco, 29–35.
- Barker R.G., 1979, *Setting of a professional lifetime*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 2137–2157.
- Barker R.G., 1987, *Prospecting in environmental psychology: Oskaloosa revisited*, *Handbook of environmental psychology*, 2, 1413–1432.
- Barker R.G., 1990, *Recollections of the Midwest Psychological Field Station*, *Environment and Behavior*, 22, 503–513.
- Barker R.G., Gump P.V., 1964, *Big school, small school*, Stanford University Press, Stanford.
- Barker R.G., Wright H. F., 1955, *Midwest and its children*, Row Peterson, New York.
- Bechtel R B., 1977, *Enclosing behaviour*, Dowden, Hutchinson & Ross, Stroudsburg.
- Bechtel R.B., 1982, *Contributions of ecological psychology to the evaluation of environments*, *Applied Psychology*, 31(2), 153–166.
- Bechtel R.B., Churchman A., 2002, *Handbook of environmental psychology*, John Wiley & Sons, New York.
- Bell P.A., Greene Th. C., Fisher J. D. Baum A., 2004, *Psychologia srodowiskowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Berlyne D.E., 1960, *Conflict, arousal and curiosity*, McGraw-Hill, New York.
- Berlyne D.E., 1974, *Studies in the new experimental aesthetics: Steps toward an objective psychology of aesthetic appreciation*, Halsted Press, New York.

- Ciesiółka P., 2017, *Delimitacja obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji – doświadczenia miast województwa wielkopolskiego* [w:] Ratajczak W., Szewczyk M., Weltrowska J. (red.), *Teoretyczne i praktyczne aspekty prawa gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 211–224.
- Curran J., Stanworth J., 1978, *Some reasons why small is not always beautiful*, *New Society*, 46(845), 627–629.
- Dobrowolska M., 1948, *Dynamika krajobrazu kulturowego*, *Przegląd Geograficzny*, 21(3–4), 151–204.
- Dumouchel J. 1971, *Arrowhead Final Recommendations*, Environmental Research and Development Foundation, Kansas.
- Eklund S. J., Scott M. M., 1985, *Barker's behavior setting theory: a useful conceptual framework for research on educational administration*, *Journal of Educational Administration*, 23(1), 82–90.
- Eliasz A., 1993, *Psychologia Ekologiczna*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa.
- Elliott R., Timulak L., 2005, *Descriptive and interpretive approaches to qualitative research* [in:] Gilbert P., Miles J., *A handbook of research methods for clinical and health psychology*, Oxford University Press, New York, 147–159.
- Evans G. W., 1978, *Human spatial behavior: the arousal model* [in:] Baum A., Epstein Y. (ed.), *Human response to crowding*, Erlbaum, Hillsdale, 283–302.
- Gump P.V., Schoggen P., Redl F., 1963, *The behaviour of the same child in different milieus* [in:] Barker R. G. (red.), *The stream of behaviour*, Appleton-Century-Crofts, New York, 169–202.
- Hellpach W., 1911, *Geopsyche*, Engelmann, Leipzig.
- Kaminsky G., 1989, *The relevance of ecologically oriented theory building in environment and behaviour research* [in:] Zube E. H., Moore G. T. (ed.), *Advances in Environment, Behavior and Design*, Plenum Press, New York, 3–35.
- Kerr J.H., Tacon P., 1999, *Psychological responses to different types of locations and activities*, *Journal of Environmental Psychology*, 66, 513–529.
- Lewicka M., 2004, *Przedmowa do wydania polskiego* [w:] Bell P. A., Greene Th. C., Fisher J.D. Baum A., 2004. *Psychologia środowiskowa*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, 12–16.

- Lorens P., 2016, *Kształtowanie programów rewitalizacji miast w kontekście współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych, doktrynalnych i prawnych*, Biuletyn KPZK PAN, 246, 10–25.
- Manandhar S., 2014, *A Behavioral Analysis of Two Spaces in Kansas State University's Hale Library Based On Psychologist Roger Barker's Behavior Setting Theory*, Master thesis, Kansas State University, Manhattan.
- Parr A.E., 1966, *Psychological aspects of urbanology*, Journal of Social Issues, 22, 39–45.
- Pol E., 2006, *Blueprints for a History of Environmental Psychology (I): From First Birch to American Transition*, Medio Ambiente y Comporamiento Humano, 7(2), 95–113.
- Popov L., Chompalov I., 2012, *Crossing over: The interdisciplinary meaning of behavior setting theory*, International Journal of Humanities and Social Science, 2(19), 18–27.
- Rashid M., Wineman J., Zimring C., 2009, *Space, behavior, and environmental perception in open plan offices: a prospective study*, Environment and Planning B Planning and Design 36(3), 432–449.
- Scott M.M., 1989, *Pupil occupancy time in classroom settings across cultures*, Journal of Cross-Cultural Research, 20, 244–262.
- Staszewska S., 2012, *Człowiek w przestrzeni miejskiej* [w:] Parysek J. J. (red.) *Kształtowanie przestrzeni miejskiej. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Wydział Pedagogiczno-Artystyczny, Poznań-Kalisz, 80–103.
- Steg L., Van Den Berg A.E., De Groot J.I.M. (ed.), 2013, *Environmental Psychology: an introduction*, BPS Blackwell, Chichester.
- Stevens Q., 2007, *The ludic city: exploring the potential of public spaces*. Routledge, London.
- Stokols, D. 1995, *The paradox of environmental psychology*, American psychologist, 50(10), 821–837.
- Tadger R., Cohen D., Shefferman A., Bigelson T., 1975, *Studies and planning services to develop and apply performance specifications in procurement and evaluation of housing. Data Analysis Report to the Imperial Government of Iran, Ministry of Housing and Urban Development*, Building and Housing Research Center, Teheran.
- Tomaszewski T., 1967, *Wstęp do psychologii*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Tomaszewski T., 1976, *Psychologia*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Valentin J., Gamez L. (red.), 2010, *Environmental psychology. New developments*. Nova Science Publishers, New York.

- Watson J. B., 1913, *Psychology as a behaviourist view it*, *Psychological review*, 20(2), 158–177.
- Wicker A., 1979, *Introduction to Ecological Psychology*, Brooks-Cole, Pacific Grove.
- Wicker A. W., 1987, *Behavior settings reconsidered: Temporal stages, resources, internal dynamics, context* [in:] Stokols D., Altman I. (ed.), *Handbook of environmental psychology*, Wiley-Interscience, New York, 613–653.
- Wicker A.W., 1991, *A tribute to Roger G. Barker*, *Journal of Environmental Psychology*, 11, 287–290.
- Wicker A.W., Kirmeyer S., 1976, *From church to laboratory to national park: a program of research on excess and insufficient populations in behaviour settings* [in:] Wapner S., Cohen S. B., Kaplan B. (red.) *Experiencing the environment*, Plenum, New York, 157–185.
- Wicker A.W., McGrath J. E., Armstrong G. E., 1972, *Organisation size and behaviour setting capacity as determinants of member participation*, *Behavioral Science*, 17, 499–513.
- Winett R.A., 1987, *Empiricist-positivist theories of environment and behavior: New directions for multilevel frameworks* [in:] Zube E. H. Moore G. T. (ed.), *Advances in Environment, Behavior and Design*, Plenum Press, New York, 30–58.
- Wohlwill J.F., 1966, *The physical environment: A problem for a psychology of stimulation*, *Journal of Social Issues*, 22, 29–38.
- Wohlwill J.F., 1974, *Human Adaptation to Levels of Environmental Stimulation*, *Human Ecology*, 2(2), 127–147.
- Wright H., 1971, *Urban space as seen by the child*, *Courier*, 21, 1–24.
- Znaniecki F., 1931, *Miasto w świadomości jego mieszkańców*, Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego, Poznań.
- Znaniecki F., 1936, *Social Actions*, Farrar & Rinehart Inc., New York.

